

Ukrainian Historical Review /
Український історичний огляд
Issue 1 / Вип. 1 (2022) 105-113.

DOI: 10.47632/2786-717X-2022-1-105-113

УДК 930(477+438)“17”:[271.4:272(4)“15/16”]

ORCID ID 0000-0002-0301-3531

Natalia Sinkevych

*candidate of historical sciences,
research fellow*

*Ludwig Maximilian university
nsinkevych7@gmail.com*

**“REFLEXIONS OF AN ANONYMOUS AUTHOR
AGAINST THE GREEK RITE”, OR ON THE ECHOES
OF INTERFAITH CONTROVERSY OF 16–17th CENTURIES
IN THE “ENLIGHTENED” EIGHTEENTH CENTURY**

The eighteenth century is traditionally seen as the century of the Enlightenment, pietism in Protestant Europe and new attempts to equalize the rights of the Eastern (Greek Catholic) and Western (Roman Catholic) Churches in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contemporary Polish and Ukrainian historiography abound with examples of cooperation between the Latin and Greek-Uniate clergy, its openness to interfaith dialogue and understanding. However, whether Catholics' critique of the Eastern rite and the desire of the Uniates to separate from the Latin rite, which was so relevant in the late 16th – early 17th centuries, completely disappeared in the “enlightened” century? The article analyzes two documents of the mid 18th century and shows the interfaith arguments against the Byzantine (Greek) rite in the eighteenth century. These documents demonstrate that in the middle of the 18th century, the Uniate Church was considered as an ethnic community that owed the canon law to Greek but rites and ceremonies to Ruthenian. “Ruthenianess” was an integral part of the uniate identity and vice versa. The spread of the authentic and falsified documents aimed at destroying the Uniate rite shows that despite the cooperation between the Latin and Uniate clergy, the sword of distrust hung permanently between them. The root of this distrust lies in interpreting the events of the late 16th – early 17th centuries. However, the issues of ritual and liturgical practices pertinent in the last century were already resolved and not very relevant. The new model of the relationship between the Church and a state and the gradual establishment of the idea of a nation dictated a completely different hierarchy of authorities. The most important arguments in the interfaith discussion were the welfare of a nation and a state, and the most serious accusations appeared to be treason, lack of patriotism towards the Polish-Lithuania Commonwealth, and corruption of local customs and identity.

Наталія Сінкевич
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця
університет Людвіга Максиміліана

**«РЕФЛЕКСІЇ АНОНІМНОГО АВТОРА
ПРОТИ ГРЕЦЬКОГО ОБРЯДУ», АБО ПРО ВІДГОМІН
МІЖКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛЕМІКИ XVI–XVII СТ.
У «ПРОСВІТЛЕНОМУ» СТОЛІТТІ ВІСІМНАДЦЯТОМУ**

Вісімнадцяте століття зазвичай асоціюється з інтелектуальним поступом Просвітництва, пієтизмом у протестантській Європі, критикою єзуїтського ордену, появою масонських лож і різноманітних теорій змов. У Речі Посполитій це був час активної співпраці східного (греко-католицького) та західного (римо-католицького) обрядів, передусім на парафіяльному рівні¹. Проте чи критика східного обряду з боку католиків і прагнення уніатів до відокремлення від латинського обряду, які були такими актуальними наприкінці XVI – на початку XVII ст., цілковито зникли у «просвітленому» столітті?

Цю статтю присвячено полеміці, що виникла в першій половині XVIII ст. між представниками східного та західного обрядів у Речі Посполитій. Її відправною точкою є скомпонований 17 лютого 1753 р. памфлет *«Рефлексії анонімного автора проти грецького обряду»* авторства унійної ієрархії – митрополита Флоріана (Гребницького) та єпископів Теофіла (Годеського), Сильвестра (Рудницького), Георгія (Булгака), Онуфрія (Шумлянського), Лева (Шептицького) та Феліціана (Володкевича), – що міститься у конволюті разом з іншими текстами на церковну тематику та зберігається нині у складі колекції музею ім. Андрея Шептицького у Львові. Текст уже згадувався в історіографії², однак не був докладно проаналізований.

Автори памфлету розпочинають свою розвідку з опису ідилічного співжиття двох обрядів у Речі Посполитій в епоху після Берестейської унії. Це співжиття вони розуміють як відновлення святої єдності в Церкві. Проте латиники, прагнувши посіяти незгоду та зруйнувати цю єдність, почали зводити своїх співбратів із праведної дороги. Зокрема, наголошують автори, нещодавно вони почали поширювати критичний атиунійний твір, анонімний автор якого

¹ В. Лось. До питання міжконфесійної толеранції та співпраці на Київщині: приватне листування католицької та уніатської духовної еліти у др. пол. XVIII ст. // *Католицька Церква в історії Фастова. Матеріали наукової конференції з нагоди ювілею 100-річчя костелу Воздвиження Святого Хреста. Фастів, 17–18 вересня 2011 р.* / ред. М. Мілавіцький, Н. Сінкевич. Фастів 2013, с. 148–154.

² С. Сенік. *Латинізація української католицької Церкви*. Люблін 1990, с. 18.

перейшов із грецького на латинський обряд. Цей пасквіль, який було написано простою (польською) мовою, викликав велике сум'яття серед населення. Не мавши жодної поваги до заслуг «руської нації» і Церкви, критик грецького унійного обряду почав шукати в ній «найжорстокішу зраду, апостазію, непостійність у вірі й вільність життя» («atrocissimae perduellionis, apostasiae, inconstantiae in Religione, libertatis vitae etc») і вбачати в Руській греко-унійній Церкві злочини супроти Апостольського престолу та Речі Посполитої.

Що ж це був за антирусинський та антиунійний трактат і чому унійне духовенство вважало його таким небезпечним? Судячи з відповіді супротивника, основною метою «Рефлексій» було обґрунтування необхідності скасування заборони папи Урбана VIII (1568–1644) переходити на латинський обряд, яка спершу стосувалася як кліриків, так і світських, а згодом була поширена тільки на богопосвячених осіб. Попри видання двох названих декретів, питання зміни обрядів залишалося одним із болючих для Унійної Церкви в Речі Посполитій. У 1714 р., внаслідок угоди між Львівськими архієпископами обох обрядів, видано черговий указ про заборону приймати до Церкви латинського обряду вірних східного обряду. Однак це не розв'язало проблеми. Питання зміни обряду неодноразово поверталось. Рим однозначно стояв на позиції цілковитої заборони такої практики. Однак водночас він мусив йти на поступки латинському єпископату в Речі Посполитій і висловлював цю заборону дедалі менш активно³.

Не дивно, що унійна ієрархія передусім акцентує на невиконанні цих декретів Урбана VIII, яскравим прикладом чому є сам критик унійного обряду, що змінив віросповідання на римо-католицьке. Ба більше, підкреслюють єпископи-уніати, критик просто взяв і витлумачив папські декрети в геть інший бік і на цьому фундаменті побудував свій твір. «Поява першого декрету від 7 липня 1624 р. про заборону переходу на латинство церковників, – стверджував він, – була пов'язана з конверсією Касіана Саковича, натомість декрет про тотальну заборону зміни обряду як світськими, так і церковниками з'явився пізніше – у 1627 р.»⁴ Єпископи-уніати корегують цю хронологію: спершу з'явився декрет про заборону зміни обряду обом станам, а згодом – про заборону переходу тільки для богопосвячених осіб, що повторено й у декреті 1627 р. Після цього русинам-мирянам більше не потрібна диспенза (дозвіл) для переходу в латинський обряд, стверджує наш автор.

Антиунійний автор наголошував на необхідності вільної зміни грецького обряду на латинський для всіх станів і обґрунтовував це на основі тринадцяти

³ М. Вавжонек. *Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії*. Рим 2006, с. 44.

⁴ Рефлексії анонімного автора проти грецького обряду // Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького, Рл 1224, арк. 8.

аргументів⁵. Аналізуючи наведені аргументи латинської сторони, можемо умовно поділити їх на кілька груп. Перша група аргументів апелює до необхідності збереження панівного статусу латинського обряду в Речі Посполитій: грецький обряд, як стверджував критик унії, помножується на Русі, у Великому князівстві, а також у сусідній Валахії, Молдавії та інших «схизматичних» (православних) землях настільки активно, що за століття перевищить панівний латинський. Автор також апелював до переповненості грецьких парафій і пустки в парафіях латинських; унійне духовенство на Русі й Поділлі береться хрестити, одружувати й ховати латинських вірних із огляду на грецьке віровизнання їхніх матерів чи дружин. Окрім того, стверджував критик, багато поляків, які мешкали на звільнених після Карловицького миру (1699) землях Поділля, змушені були перейти на унійний обряд через занепад латинських церков.

Друга група аргументів може бути окреслена як історична: представники грецького обряду показані небезпечними для Речі Посполитої бунтарями; грецький обряд неодноразово підтримував злочини проти Речі Посполитої, зокрема війну Хмельницького, відтак становить небезпеку для Речі Посполитої.

Наступна група його аргументів може бути окреслена як обрядово-теологічна: загал простолюду греко-унійног обряду часто відходить від основних принципів правдивої релігії, не вбачаючи різниці між Унійною і «Схизматичною» Церквами. Окремо підкреслюється шкідлива практика уніатських прощ до Києва, яка здійснюється навіть не таємно, а відкрито. Також критикується практика відправлення священниками своїх синів на навчання до Києва (очевидно, мається на увазі саме Києво-Могилянська академія), де багато хто з них навертається до православ'я. Окрім того, стверджував автор-латинник, сама Апостольська столиця має більше впевненості у вірності «латинян», аніж «греків», а навернені на латинський обряд русини демонструють значні успіхи в побожності.

В останній групі аргументів критикується національний характер русинів, їхня схильність до порушення порядку та зради; Річ Посполита оточена «схизматичними» землями, й русини можуть перейти на біг ворога, бо вони, як і греки в минулому, ненавидять латинників, проводить паралелі автор-латинник⁶.

У відповідь на ці звинувачення єпископи-уніати формують тринадцять контраргументів, які зводяться до таких тез. Ситуація зі зміною обрядів у Речі Посполитій є зворотною: дедалі більше русинів переходить на латинський обряд, Унійна Церква в Речі Посполитій – принижена, грецькі

⁵ Рефлексії анонімного автора проти грецького обряду, арк. 14.

⁶ Там само, арк. 14–20.

єпископи не мають права засідати в Сенаті й, попри це, руська ієрархія вже понад століття демонструє вірність Апостольському престолу та Короні. Єпископи-уніати також відмежовують своїх священників від звинувачень у порушенні канонічного права на Поділлі: Унійна Церква зазнавала на Поділлі таких самих гонінь, як і Латинська, тому вони мали рівні можливості для навернення нащадків тих, хто колись сповідував християнство⁷.

Відповідаючи на закид щодо війни Хмельницького, унійні автори підкреслюють: козаки – це мультинаціональна група, й вони не можуть асоціюватися виключно з русинами. Тільки частина русинів (*transboristinenses*)⁸ влилася до козацького війська. Козаки насправді не підтримували жодну релігію, перебуваючи або на боці «Схизми», або ісламу. Однак козаки, підкреслюють ієрархи, були беззаперечними противниками Унії. Тому приписувати русинам-уніатам злочини козаків було б так само несправедливо, як приписувати німцям-католикам злочини лютеран – таку паралель із європейською історією проводять наші автори⁹. Єпископи відкидають факт прощ уніатів до Києва як неправдивий, водночас вважаючи, що такі паломництва були б важким злочином і мали би бути суворо покарані¹⁰.

Оскільки міжобрядова дискусія перемістилася з конфесійної площини в політичну, автори нашого рукопису змушені захищати й національний характер русинів. Водночас вони зображають русинів консервативними та міцно прив'язаними до власних звичаїв, відданими Речі Посполитій і Риму¹¹. Окремо вони торкаються звичаїв і моральності. «Звідкіля взялася б вільність життя серед русинів? – запитують риторично автори. – Не з церковних звичаїв, які є спільними для всіх християн, не з ритуалів і церемоній, які вони успадкували від предків і які не приносять серцям нічого, крім побожності, не з недоліків церковної дисципліни, яка була встановлена греками. Причиною цієї вільності може бути тільки вроджена пристрасть, притаманна людям усіх обрядів, а також нестача релігійного виховання, – роблять висновок єпископи. – Русини не є морально зіпсованими, якщо порівнювати їх з іншими народами»¹². Показово, що обрядовий поділ в очах унійної ієрархії повністю збігається із поділом національним – перехід в Унію є переходом до руської нації. У зв'язку з цим вони захищають право русинів переважати на Русі, що є таким же природним, як і право на переважання німців у німецьких землях¹³.

⁷ Там само, арк. 36–37.

⁸ Там само, арк. 31.

⁹ Там само, арк. 29–30.

¹⁰ Там само, арк. 35.

¹¹ Там само, арк. 32.

¹² Там само, арк. 13.

¹³ Там само, арк. 25.

Відповідаючи на закид про небезпеку змішання русинів зі сусідніми схизматичними народами, автори аналізованого тексту відповідають: ні закони, ні мова, ні звичаї, ні володар, ні релігія не об'єднують русинів із молдаванами, волохами й турками; ці народи не мають на Русі такого впливу, як лютерани, кальвіністи, фотіанці (очевидно, маються на увазі православні), татари-мусульмани та євреї, що мешкають там¹⁴.

Цікавими є ті моменти, де унійні єпископи зупиняються на «грецькій спадщині» унійного обряду. Русини, перейнявши у греків їхній обряд, не перейняли разом із ним ані мови, ані звичаїв греків. А отже, історичні паралелі супротивника є неправомірними, доводять унійні автори¹⁵.

Поширення цих аргументів є надзвичайно цікавим на фоні вже згаданих «теорій змов», від яких не був вільним і міжконфесійний дискурс. Іще одним із проявів такої змови був відомий «Проект знищення з'єднаної Русі» («Projekt na zniszczenie Rusi zjednoczonej»), що поширювався у XVIII ст. у вигляді рукописних копій польською мовою і був неодноразово опублікований. Для підготовки цієї статті опрацьовані як неопубліковані копії цього документа¹⁶, так і його перші публікації¹⁷.

Основною метою твору був показ необхідності злиття двох обрядів як умови цілісності суспільного життя в Речі Посполитій¹⁸. «Проект» написаний від імені поляка-єзуїта, що хоче почуватися безпечно у своїй державі, де має панувати єдина віра. Тому він закликає всіляко утискати й переслідувати грецький обряд на землях Русі¹⁹. Для цього він пропонує тринадцять практичних кроків (показово, що ця кількість збігається з числом аргументів у «Рефлексіях»). Передусім заручитися підтримкою Москви²⁰, що ненавидить русинів-уніатів сильніше, ніж поляків. Наступні заходи стосуються обмеження прав русинів у публічному та приватному житті: не допускати шляхту греко-унійного віровизнання до урядів у державі, не брати русинів на магнатську службу тощо²¹. Низка заходів мала би стосуватися

¹⁴ Рефлексії анонімного автора проти грецького обряду, арк. 26.

¹⁵ Там само, арк. 41.

¹⁶ Projekt względem wyniszczenia Rusi przez Jezuitów w wieku siedemnastym wydany // Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 2319, арк. 1–13; Проект на знищення Русі // Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Рл 1451.

¹⁷ T. Brodowicz. *Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej*. [S. l.] [ca 1804], s. 203–210; *Документи объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше*. Санкт-Петербург 1865, с. 342–362.

¹⁸ B. Skinner. *The Western front of the Eastern church: uniate and orthodox conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb 2009, с. 100.

¹⁹ *Документи объясняющие историю*, с. 342.

²⁰ Там само, с. 344.

²¹ Там само, с. 344–345.

обмежень прав унійного духовенства: надавати унійній ієрархії виключно статус суфраганів (а не єпископів), а візитаторські функції у парафіях віддати римо-католицьким єпископам; парафіяльний клір потрібно тримати в убогості, неуцтві й недосконалої, щоби він навіть не міг собі дозволити придбання книжок, а отже, не знав грецьких джерел своєї віри й історії свого обряду. Автор наголошує на необхідності навчання руських священників у римо-католицьких школах, схилення їх до целібату, тоді як руська освіта має бути цілковито заборонена, а сини простолюду – привчені тільки до плуга й рала. Окрім того, автор закликає до старанного нотування усіх «непристойностей», які трапляються у грецькому обряді. У планах «Проекту» були й відверто антируські акції – віддати бунтівний «український, подільський і волинський люд» на поталу татарам, а Русь заселити поляками. Зміцнення Русі загрожує занепадом «польщизни»²².

Текст є очевидною фальсифікацією, про що свідчить його підкреслена ворожість, гротескність формулювань і пропозицій (наприклад, про те, що всі провини поляків у школах потрібно перекладати на руських учнів²³). Автор і сам бачить власні звинувачення як абсурдні²⁴ і відкрито визнає свої наміри дискредитувати грецький обряд, розповсюджуючи фальшиві листи від імені руської ієрархії²⁵. Показово, що «Проект» датовано XVII ст.²⁶ або ж навіть XVI ст.²⁷, що мало підкреслити нещирість римо-католиків у поводженні з уніатами вже в перші десятиліття після укладення Унії. «На яв» цей проект вплив, за словами його першого публікатора, архипресвітера Луцької греко-руської капітули Феодосія Боровича, у 1777 р. Час і обставини появи цього фальсифікату потребують детальнішого дослідження, адже текст дуже довго використовувався науковою історіографією як автентичний документ для показу ненависті поляків щодо русинів²⁸. Однак можемо припустити, що його написав один із представників греко-католицького духовенства (сам Борович?) в останній чверті XVIII ст., про що свідчить як антиєзуїтська нотка (єзуїтський орден заборонено в 1773 р.), так і підкреслена важливість московського фактора, якого ми не спостерігаємо в «Рефлексіях».

Аналізовані тут документи виразно свідчать, що Греко-Унійна Церква вже в середині XVIII ст. мислилася виразно як етнічна спільнота, що завдячувала канонічним правом грекам, однак обрядами і церемоніями –

²² Там само, с. 342–362.

²³ Там само, с. 356.

²⁴ Там само, с. 360.

²⁵ Там само, с. 358.

²⁶ Projekt względem wyniszczenia Rusi przez Jezuitów w wieku siedemnastym wydany.

²⁷ T. Brodowicz. *Widok przemocy*, с. 203

²⁸ B. Skinner. *The Western front of the Eastern church*, с. 253.

своїм пращурам. Руськість була невіддільною складовою унійної ідентичності й *vice versa*. Поширення справжніх і фальшованих документів, спрямованих на знищення унійного обряду, свідчить про те, що, попри виразно прослідковувану в джерелах співпрацю, між латинським і унійним духовенством висів меч перманентної недовіри. Коренем цієї недовіри була інтерпретація подій кінця XVI – початку XVII ст. Проте актуальні в минулому столітті питання обрядових і літургійних практик відходять у міжконфесійній полеміці XVIII ст. на задній план як уже вирішені й мало актуальні. Нова модель взаємостосунків Церкви і держави, а також поступове утвердження ідеї нації диктували геть іншу ієрархію авторитетів. Найважливішими аргументами в міжконфесійній дискусії стають благо нації та держави, а найважчими звинуваченнями – державна зрада, відсутність річпосполитського патріотизму, зіпсутість звичаїв і національного характеру. Показово те, що всі ці звинувачення і підозри виразно протиставлялися «просвітленому ідеалу», що панував у XVIII ст.:

Wiek ósmnasty właśnie przy końcu swoim, wiek oświecony tyle na samą ludzkość okazał nieczułość, żeby go sprawiedliwie z wiekiem, który był nayciemniejszy u nazdzikszy, połączyć można²⁹.

References

- Brodowicz Teodozy. *Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej*. [S. l.] [ca 1804.] [In Polish.]
- Dokumenty obyasnuyushchie istoriyu Zapadno-Russkogo kraja i ego otnosheniya k Rossii i k Polshe*. Sankt-Peterburg 1865. [In Russian.]
- Los' Valentyna. Do pytannia mizhkonfesiynoi tolerantsii ta spivpratsi na Kyivshchyni: pryvatne lystuvannia katolyts'koi ta uniats'koi dukhovnoi elity u dr. pol. XVIII st. // *Katolyts'ka Tserkva v istorii Fastova. Materialy naukovoï konferentsii z nahody yuvileiu 100-richchia kostelu Vozdvyzhennia Sviatoho Khresta. Fastiv, 17–18 veresnia 2011 r.* / red. Marek Milavitskyi, Nataliia Sinkevych. Fastiv 2013, s. 148–154. [In Ukrainian.]
- Senyk Sofia. *Latynizatsiia v ukrains'kiy katolyts'kiy tserkvi*. Lublin 1990. [In Ukrainian.]
- Skinner Barbara. *The Western front of the Eastern church: uniate and orthodox conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb 2009.
- Vavzhonek Mihal. *Ekumenichna diialnist' mytropolyta Andreia Sheptytskoho v Ukraini ta Rosii*. Rym 2006. [In Ukrainian.]

²⁹ T. Brodowicz. *Widok przemocy*, c. I.

*Вісімнадцяте століття традиційно розглядається як століття Просвітництва, пієтизму у протестантській Європі та появи нової спроби урівняти у правах Східну (Греко-Католицьку) і Західну (Римо-Католицьку) Церкви в Речі Посполитій. Сучасна польська й українська історіографія рясніють прикладами співпраці латинського та греко-унійного духовенства, його відкритості до міжконфесійного діалогу та порозуміння. Проте чи критика східного обряду з боку католиків і прагнення уніатів до відокремлення від латинського обряду, які були такими актуальними наприкінці XVI – на початку XVII ст., цілковито зникли у «просвітленому» столітті? Авторка статті аналізує два документи середини XVIII ст. і показує міжконфесійні аргументи супроти візантійського (грецького) обряду у XVIII ст. Аналізовані документи виразно свідчать, що Унійна Церква вже в середині XVIII ст. мислилася як етнічна спільнота, що завдячувала канонічним правом грекам, однак обрядами і церемоніями – своїм пращурам. Руськість була невіддільною складовою унійної ідентичності й *vice versa*. Поширення справжніх і фальшованих документів, спрямованих на знищення унійного обряду, свідчить про те, що, попри виразно прослідковувану в джерелах співпрацю, між латинським і унійним духовенством висів меч перманентної недовіри. Корінь цієї недовіри лежав в інтерпретації подій кінця XVI – початку XVII ст. Проте актуальні в минулому столітті питання обрядових і літургійних практик відходять у міжконфесійній полеміці XVIII ст. на задній план як уже вирішені й мало актуальні. Нова модель взаємин Церкви й держави, а також поступове утвердження ідеї нації диктували геть іншу ієрархію авторитетів. Найважливішими аргументами в міжконфесійній дискусії стають благо нації та держави, а найважчими звинуваченнями – державна зрада, відсутність річнополитського патріотизму, зіпсутість звичаїв і національного характеру.*

Ключові слова: Просвітництво, Річ Посполита, Східна і Західна Церкви, міжконфесійний діалог, історіографія, руська унійна ідентичність, полеміка.